

МЕТОДОЛОГІЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

УДК 347.91/.95
DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v2.2023.1>

І. Боровська,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
Національної академії внутрішніх справ

Н. Білянська,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
Національної академії внутрішніх справ

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИНЦИПІВ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ТА ЗАКОННОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

На сучасному етапі посилення європейського вектору розвитку законодавства України з метою приведення його у відповідність до міжнародних стандартів, нагальним є визнання концепції справедливого правосуддя та врахування у цій площині основних ідей і засад його здійснення, які відображені у міжнародних правових договорах, зокрема Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – ЄКПЛ) та судовій практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).

Такими основоположними ідеями, на яких має гуртуватися будь-яка галузь права, є загальновизнані принципи права, які «визначають процес формування, функціонування та розвитку всієї галузі цивільного процесуального права» [1, с. 140], є «основою концепції справедливого правосуддя» [2, с. 178], відправними ідеями для побудови ефективної моделі цивільного процесу.

Варто констатувати, що імперативним регулятором розвитку цивільного процесуального права та під-

ґрунтам для формування і побудови такої моделі судового процесу, яка буде спроможна забезпечити виконання завдання цивільного судочинства – справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави (ч. 1 ст. 2 ЦПК України), є принцип верховенства права.

У світлі дослідження юридичної природи і сутності верховенства права у науковій літературі підкреслюється, що такий принцип визначає вимоги до багатьох суспільних інститутів з метою забезпечення природних прав людини. Принцип верховенства права передусім означає, що позитивне право, яке створюється людьми має гуртуватися на природному праві, яке обмежує державну владу і є своєрідним фільтром позитивного права. Таким чином, самостійного свого значення він набуває тоді, коли ми розрізняємо закон і право. Поза ланкою

доктрини природного права цей принцип існувати не може [3, с. 84]. Верховенство права є засобом для досягнення внутрішньої мети права і правової системи загалом – забезпечення пріоритету природних прав людини [4, с. 10].

Слідування пріоритетності природних прав людини та визнання принципу верховенства права як надімперативної основної засади, що є фундаментом для побудови усєї системи права та визначальним у судочинстві, простежується у змінах, внесених у Конституцію України згідно із Законом України від 2 червня 2016 року № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», якими по суті започатковано процес реформування системи судоустрою і процесуального законодавства України. Так, нової редакції набула ст. 129 Конституції України, у якій визначено, що «суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права» на відміну від попередньої редакції, яка містила припис «судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються лише закону» [5]. Відтак, законодавцем розмежовано категорій «законність» і «верховенство права» та посилено значення останньої як основного орієнтира при здійсненні правосуддя. Наведене лягло в основу нового розуміння принципу верховенства права та принципу законності, а також вироблення концептуальних підходів у площині розвитку права взагалі.

Проблематика принципів цивільного судочинства, у тому числі дослідження сутності та змісту принципу верховенства права, була предметом наукових праць багатьох вчених, таких як: А.В. Андрушко, Ю.В. Білоусов, С.С. Бичкова, А.С. Довгерт, В.В. Комаров, В.А. Кройтор, О.В. С.П. Погребняк, А.М. Приймак, І.М. Резніченко, Н.Ю. Сакара, В.М. Семенов, Г.П. Тимченко, А.О. Ткачук, О.В. Шутенко, Т.А. Цувіна та ін.

Водночас більшість наукових пошуків базувалися на теоретичних доробках і аналізі цивільного процесуального законодавства до його реформування та започаткування новітніх концептів щодо ролі судової практики ЄСПЛ у формуванні принципів цивільного судочинства, які є складовими принципу верховенства права, а також визнання її на позитивному рівні джерелом права (ч. 3 ст. 10 ЦПК України). Здебільшого такі принципи розглядалися у концептуальному значенні. Крім того, у доктрині науки цивільного процесуального права також немає єдиних підходів щодо розуміння принципу верховенства права та його складових елементів, а також співвідношення принципів верховенства права і законності у процесі їх правозастосування. Більшістю учених визначення змісту указанного принципу виводиться шляхом компаративістичного аналізу його тлумачення ЄСПЛ та Конституційним Судом України.

Постановка завдання. Наведене свідчить про необхідність наукових розвідок у цій сфері, що опосередковується метою дослідження – визначення сутності принципу верховенства права, його змісту та співвідношення із принципом законності.

Виклад результатів дослідження. У юридичній літературі верховенство права розглядається у широкому розумінні як принцип правової організації державної влади в суспільстві, у сенсі «верховенства права над державою», а у вузькому розумінні – як співвідношення однорідних правових категорій – права й закону в системі регулювання суспільних відносин, їх ролі та місця в забезпеченні правопорядку, тобто у сенсі «верховенства права над законом» [6, с. 24–25].

Загалом розвиток принципу верховенства права значною мірою пов'язаний з закріпленням його у Преамбулі ЄКПЛ та подальшим еволюційним тлумаченням її положень у прак-

тиці ЄСПЛ. Так, у рішенні у справі «Амуур проти Франції» від 25 червня 1996 року, ЄСПЛ зазначив, що верховенство права є принципом, що властивий кожній статті ЄКПЛ, і ним слід керуватися при її тлумаченні [1, с. 376].

Аналіз юридичної літератури дає підстави стверджувати, що існують різні підходи до визначення змісту принципу верховенства права шляхом виокремлення і дослідження його складових елементів, а також здійснено спроби об'єднання у окремі групи судову практику ЄСПЛ у цій площині.

Так, у світлі концепції верховенства права, принципи як його складові елементи диференційовано на чотири групи – принципи щодо форми права; принципи щодо сутності права; принципи щодо змісту права; верховенство права у правосудді (В.І. Темченко) [7, с. 15–20]. Щодо розуміння сутності складових елементів принципу верховенства права, судову практику ЄСПЛ розмежовано на п'ять груп: 1) рішення з посиланням на зміст та юридичне значення концепції та (або) принципу верховенства права в узагальненому значенні; 2) рішення з вимогами щодо якості закону, в тому числі щодо законного обмеження здійснення прав і свобод людини; 3) рішення з розглядом різних аспектів доступу до суду та справедливого судового розгляду; 4) рішення зі встановленням меж дискреційних повноважень та вимоги щодо обмеження свавілля органів публічної влади відповідно до принципу верховенства права; 5) рішення з вимогами щодо ефективності контролю за реалізацією прав і основоположних свобод людини, що гарантуються Конвенцією та першочергово пов'язується з реалізацією принципу верховенства права (А.А. Пухтецька) [8, с. 111].

Слушну думку висловлює Т.А. Цувіна, що аналіз практики ЄСПЛ допомагає виділити принаймні декілька ключових концептів, з яким

пов'язується верховенство права, і навколо яких об'єднуються більш конкретні прояви принципу верховенства права. Такими концептами, або елементами верховенства права є законність, правова визначеність, справедливість судочинства та дотримання прав людини [9, с. 376].

Розширене трактування сутності принципу верховенства права через призму поєднання його основних елементів наведено у дослідженні № 711/2013 Венеціанської комісії «Мірило правовладдя», ухваленому на 106-му пленарному засіданні 11–12 березня 2016 р., у якому виокремлено стрижневі елементи поняття «the Rule of Law» («верховенство права»). Такими стрижневими елементами є: законність – включно з прозорою, підвітною та демократичною процедурою запровадження приписів права; юридична визначеність; заборона свавільності; доступ до правосуддя в незалежних і безсторонніх судах – включно із судовим контролем щодо адміністративних актів; поважання людських прав; недискримінація та рівність перед законом [10].

Що стосується розуміння принципу верховенства права та його значення для формування, функціонування та розвитку права загалом, Конституційним Судом України у рішенні від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 року (справа за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання)) зазначено, що «нормативною основою принципу верховенства права є положення ч. 1 ст. 8 Конституції України, яка передбачає панування права у суспільстві. На державу покладається обов'язок імплементувати його до правотворчої та правозастосовної діяльності, насамперед до норм законів, зміст яких повинен

бути проникнутий ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Важливим проявом принципу верховенства права є поширення його не тільки на норми законодавства, а й на інші соціальні регулятори – норми моралі, традиції, звичаї що були легітимовані суспільством. Зазначені елементи права спрямовані на досягнення ідеології справедливості [11].

Варто звернути увагу, що при визначенні сутності принципу верховенства права як «панування права над законом», Конституційний Суд України у вищенаведеному рішенні наголошує, що «таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню [11].

На думку В. Шаповал, запропоноване єдиним органом конституційної юрисдикції трактування права, нівелює таку якість відповідних норм, як їх юридичну обов'язковість, практично унеможлиблює правозастосування як системно організовану діяльність державних органів і посадових осіб, «розмиває» предмет юридичної науки [12, с. 28].

У цій площині слід погодитися з позицією В.А. Кройтора, що верховенство права і законність протиставлятися не можуть, вимогу законності логічніше розглядати як складову верховенства права, вона є своєрідним продовженням, такої інтегруючої засади всього цивільного судочинства... У свою чергу, законність як процесуальна вимога означає неухильне дотримання і виконання

законів (та інших нормативно-правових актів) всіма учасниками цивільних процесуальних правовідносин, пов'язаних з розглядом і вирішенням судами цивільних правових спорів [1, с. 376–377].

Співвідношення цих принципів можна проаналізувати через прояв верховенства права у національній правовій системі, зокрема такими основними шляхами: шляхом створення законодавцем правових за змістом законів та підзаконних правових актів; акти позитивного права, що порушують права людини, заперечують смислові характеристики права, не можуть вважатися правовими; шляхом здійснення правозастосовної діяльності на засадах принципів права, що втілюють дух права, загально значимі цінності та смисли, виражають рівні вимоги до всіх суб'єктів права принципів правової системи, що визначає пріоритет, становище закону в системі правових актів держави [13, с. 14].

Відтак верховенство права як основоположний принцип цивільного судочинства слід розглядати у взаємозв'язку його основних елементів, як-от: законність, справедливість (справедливе судочинство), пропорційність і правова визначеність, які шляхом їх сукупного прояву реалізуються у правозастосовній діяльності суду, а не у площині чіткого розмежування складових елементів досліджуваного принципу (існування їх окремо один від одного) та привілеювання одних над іншими [14, с. 165].

При дослідженні співвідношення принципів верховенство права та законності, не можна оминати питання реалізації принципу справедливості (справедливого судочинства) як елемента принципу верховенства права.

Сутність справедливого судового розгляду виводиться із концепції яка покладена в основу ст. 6 ЄКПЛ та практики ЄСПЛ. Так, відповідно до приписів цієї статті кожен має

право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення [15].

У етимологічному значенні категорія «справедливість» традиційно розуміється як порядок співжиття людей, який відповідає гуманістичним уявленням про природу і сутність людини та її невід'ємні права, про гармонійне узгодження потреб та інтересів особистості, суспільства і людства [16, с. 350].

Слід погодитися, що розв'язання проблеми справедливості незалежно від сфери її застосовності залежить як від рівня демократичності ладу, так і від тих можливостей, які закладені в його природі, сутності. «Справедливість – істина в дії», так слушно свого часу зазначав відомий британський політичний діяч Б. Дізраелі [16, с. 351].

На нашу думку, виявлення принципу справедливості у правозастосовній діяльності суду можна розглядати у двох аспектах: матеріально-правовому і процесуально-правовому. Відтак категорію «справедливість» слід розуміти як властивість матеріального права виражену у співвідношенні покладеної на правопорушника юридичної відповідальності, яка застосовується як форма впливу на нього, вчиненому правопорушенню з урахуванням критеріїв відповідності та пропорційності, що безпосередньо виводиться зі змісту вищеведеного рішення Конституційного Суду України. Що стосується процесуально-правового аспекту реалізації відповідного принципу, варто врахувати концептуальний підхід ЄСПЛ, у якому справедливість, насамперед, визначається у забезпеченні рівності процесуальних можливостей учасників справи при здійсненні право-

суддя – рівності їх процесуальних прав і обов'язків.

Так, у свої рішеннях Суд постійно вказує, що рівність учасників судового процесу перед законом і судом має бути з правової та організаційної точок зору забезпечена єдністю правового режиму, за яким відбувається опосередкування процесуальних прав. Це означає, що правові приписи в різних легіслатурах мусять формуватися, виходячи із загального розуміння справедливості як об'єктивної категорії [17, с. 87].

У юридичній літературі справедливість ототожнюється з формальною (формально-правовою) рівністю. В обґрунтування такої наукової позиції, зазначається, що формальна рівність націлена на подолання фактичної нерівності, що існує в реальності. Формальна рівність (справедливість) досягається шляхом надання суб'єктам однакових можливостей, закріпленням загальнообов'язковості (рівності дії) правових приписів, установленням єдиного (рівного для всіх) масштабу юридичної оцінки поведінки суб'єктів [18, с. 70].

Не викликає сумніву, що завдяки справедливості право фактично виконує роль третьої, незацікавленої «особи», що вирішує конфлікти, які виникають між людьми. Такого роду незацікавленість (неупередженість) вимагає розгляду спірних випадків, незважаючи на сторону у судовому процесі. Відповідне дає підстави стверджувати, що справедливість є стрижневою засадою будь-якого виду судочинства [19, с. 3].

Висновки. У підсумку варто зазначити, що не зважаючи на існування у доктрині цивільного процесуального права теорії невизначеності поєднання принципів верховенства права і закону та невизначеності меж між правом та законом [20, с. 30–63], принцип верховенства права у сучасний період його розвитку є гарантією реалізації правових ідей та забезпечення права на справедливий

судовий розгляд, а також основою європейських цінностей як підґрунтя для виконання головної мети правосуддя – утвердження і забезпечення прав людини. Реалізація принципу верховенства права у цивільному судочинстві можлива шляхом одночасного прояву його складових елементів, зокрема законності, справедливості (справедливого судочинства), пропорційності і правової визначеності [14, с. 166]. У свою чергу реалізація принципу справедливості як елемента верховенства права у правозастосовній діяльності суду пов'язується, насамперед, із забезпеченням рівності процесуальних можливостей учасників справи.

Стаття присвячена дослідженню принципу верховенства права як основоположного принципу цивільного судочинства, його сутності, змісту та співвідношення із принципом законності.

У світлі вироблення теоретичних положень щодо ролі принципу верховенства права як імперативного регулятора розвитку цивільного процесуального права у напрямі формування і побудови сучасної моделі судового процесу та приведення її у відповідність до міжнародних стандартів, проаналізована практика Європейського суду з прав людини.

У статті розглядаються доктринальні наукові підходи стосовно розуміння принципу верховенства права та його структурних елементів. Приділена увага дослідженню окремих принципів, які є складовими верховенства права, а саме – принципу законності та справедливості. Контекстуально проаналізовано деякі історичні аспекти розвитку концепції «панування права над законом», зокрема розмежування на законодавчому рівні категорій «законність» і «верховенство права» шляхом внесення змін у ст. 129 Конституції України

та посилення значення верховенства права як основного орієнтира при здійсненні правосуддя.

При дослідженні співвідношення принципів верховенства права і законності приділена увага окремим аспектам реалізації принципу справедливості (справедливого судочинства). З'ясовано, що виявлення принципу справедливості у правозастосовній діяльності суду можна розглядати у двох аспектах: матеріально-правовому і процесуально-правовому.

На підставі теоретичних наукових доробок, аналізу практики Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України сформовано наукову позицію щодо сутності принципу верховенства права.

Визначено, що верховенство права як основоположний принцип цивільного судочинства слід розглядати у взаємозв'язку його основних елементів, як-от: законність, справедливість (справедливе судочинство), пропорційність і правова визначеність, які шляхом їх сукупного прояву реалізуються у правозастосовній діяльності суду, а не у площині розмежування складових елементів досліджуваного принципу (існування їх окремо один від одного) та привілеювання одних над іншими.

За результатами проведеного дослідження вироблено висновки.

Ключові слова: принцип цивільного судочинства, загальновизнаний принцип права, панування права над законом, верховенство права, справедливість, законність, Європейський суд з прав людини.

Borovska I., Bilianska N.
Relation between the principles of the rule of law and legitimacy in the civil proceedings of Ukraine

The article is devoted to research of the rule of law as a fundamental principle of civil proceedings, its

essence, content and correlation with the principle of legitimacy.

Working with theoretical positions of the rule of law as an imperative regulator of civil development procedural law in the direction of formation and construction of a modern model judicial process and bringing it into line with international standards, the European Court of Human Rights has been analysed.

The article deals with doctrinal scientific approaches regarding understanding the rule of law and its structural elements. Attention is given to the study of individual principles as components of the rule of law, in particular – principles of legitimacy and equity. Contextually some historical aspects of «rule of law» concept development have been analysed, in particular «legitimacy» and «rule of law» categories differentiation at the legislative level by amendments to the article 129 of the Constitution of Ukraine and increased importance of the rule of law as the main reference point in the administration of justice.

When studying the relationship between the principles of the rule of law and legitimacy, attention is paid to separate aspects of the principle of equity (fair legal proceedings) implementation. It has been found that identification of the principle of equity in law enforcement activity of the court can be considered in two aspects: material-legal and procedural-legal.

Based on theoretical scientific developments, analysis of practice of the European Court of Human Rights and the Constitutional Court of Ukraine a scientific position regarding the essence of the rule of law principle has been formed.

It has been determined that the rule of law as a fundamental principle of civil proceedings should be considered in relation to its main elements such as: legitimacy,

equity (fair legal proceedings), proportionality and legal certainty, which are realised in the law-enforcement activity of the court through their total manifestation, and not through demarcation component elements of the researched principle (their existence separately from one) and privileging some over others.

According to the results of the conducted research, respective conclusions have been formulated.

Key words: principles of civil proceedings, general principle of the law, rule of justice over the law, rule of law, equity, legitimacy, European Court of Human Rights.

Література:

1. Кройтор В.А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії та практики : моногр. Харків : Право 2020. 672 с.
2. Городовенко В.В. Принцип рівності громадян перед законом і судом. Вісник Конституційного Суду України. 2012. № 1. С. 178–186.
3. Довгерт А.С. Дія принципу верховенства права у сфері приватного права. Університетські наукові записки. 2007. № 2 (22). С. 83–89.
4. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: Науково-методичний посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. К., 2015. 208 с.
5. Конституція України: Закон від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР (із змінами, внесеними згідно із Законом України від 08 грудня 2004 року № 2222-IV). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр/ed20060101#Text> (дата звернення: 22.05.2023).
6. Петришин О. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин. Право України. 2010. № 3. С. 24–35.
7. Темченко В.І. Верховенство права у практиці Євросуду та Конституційного Суду України. Наукові записки НаУКМА. 2007. Т. 64 : Юридичні науки. С. 15–20.
8. Пухтецька А.А. Європейський адміністративний простір і принцип верховенства права : моногр. Київ : Юрид. думка, 2010. 240 с.

9. Цувіна Т.А. Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 373–379.

10. Дослідження № 711/2013. Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія). Мірило правовладдя, ухвалене на 106-му пленарному засіданні (Венеція, 11–12 березня 2016 року). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev2-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev2-ukr) (дата звернення: 22.05.2023).

11. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02 листопада 2004 року № 15-рп/2004. URL: <https://csc.gov.ua/docs/504> (дата звернення: 22.05.2023).

12. Шаповал В. Феномен права і свобод людини та громадянина (теоретико-правовий і конституційний аспекти). *Право України*. 2015. № 2. С. 28–45.

13. Братасюк М., Роксоляк О. Співвідношення принципу верховенства права та принципу законності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. Вип. 1 (13). С. 11–17.

14. Боровська І.А. Принцип верховенства права у цивільному судочинстві. *Проблеми цивільного права та про-*

цесу : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці від дня народження О.А. Пушкіна (м. Вінниця, 19 трав. 2023 р.). Вінниця : ХНУВС, 2022. С. 162–167.

15. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 22.05.2023).

16. Тофтул М.Г. Сучасний словник з етики : Словник. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/11783/1/етика-1.pdf> (дата звернення: 22.05.2023).

17. Гуйван П.Д. Складові елементи справедливого суду принципи ЄСПЛ. *Науковий вісник гуманітарного університету*. Сер. Юриспруденція. 2019. № 39. С. 87–90.

18. Чалий Ю.І. Справедливість як метод цивілістики. *Форум права*. 2019. №. 57 (4). С. 66–74.

19. Погребняк С.П. Про втілення в праві різних аспектів справедливості. *Юридична наука очима молодих вчених: тези доповідей та наукових повідомлень всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених та здобувачів / За заг. ред. проф. А.П. Гетьмана*. Харків : Вид-во «Кроссрууд», 2008. С. 3–6.

20. Козюбра М.І. Верховенство права і Україна. *Право України*. 2012. № 1-2. С. 30–63.

